

ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ З ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ РЕЛІГІЇ

У статті аналізується зарубіжна історіографія з проблеми давньогрецьких міфів та релігій як історичного джерела.

Такому важливому аспекту в історичній науці, як проблема дослідження релігії та світобачення стародавніх греків, на жаль, слід визнати, у вітчизняній історіографії останніх десятиліть приділялося дуже мало уваги. Ґрунтовних праць, присвячених цьому питанню, написаних саме істориками, дуже мало. Окремі сторони грецької релігії цікавлять філологів, археологів, етнографів, мистецтвознавців, але чомусь не представників історичної науки. Це

тоді, як для зарубіжної історичної науки ця проблема досить актуальна: відбуваються міжнародні конгреси істориків, на яких обговорюються значення міфів та символів як історичних джерел Середземномор'я. У вітчизняній науці відбувається надзвичайне роз'єднання дослідників, які вивчають вузькі конкретні проблеми, не мають особливо-го бажання знайти спільну мову з колегами і тим більше досягти рівня концептуальних узагальнень.

Дослідниця О. Б. Лопухова відмічає, що попри безсумнівні достоїнства, енциклопедична праця "Міфи народів світу" (М., 1980.— Т. 1—2) не вільна від хиб. Зокрема, там відсутні такі, на її думку, надзвичайно важливі теми, як "Міф", "Міф і ритуал", "Міф і символ".

У той же час у Західній Європі зацікавленість давньогрецькою релігією не тільки породила значний потік літератури, але й призвела до формування цілих шкіл і навіть напрямів. На одному з них, досягнення в якому порівнюються з коперніківським переворотом у науці [1], слід зупинитися більш детально. Його формальним центром стала Паризька школа вищої освіти в галузі суспільних наук, а точніше — існуючий в ній з 1964 р. "Центр порівняльних досліджень стародавніх суспільств", де у свій час перетнулися шляхи Ж. П. Вернана, М. Детьєна та П. Відаль-Наке. Серйозний вплив на цю групу дослідників справив Л. Жерне, який стояв біля витоків застосування структуралістських методів у дослідження античного суспільства і в працях якого часто зустрічаються посилання на Ф. де Сосюра й поділяється думка про аналогії міфу мови (до того ж міф розглядається в якості системи символів, які зумовлюють внутрішню комунікацію певного колективу шляхом напрацювання спільного засобу класифікації, групування та протиставлення одне одного явищам оточуючої дійсності) [2]. Вплинули на французьких дослідників також антропологічні підходи до історії М. Моса, праці Ж. Дюмезіля з вивчення індоєвропейського пантеону, розробка історичної психології І. Мейерсоном, праці А. Жанмера, а ще більше соціологічні погляди Е. Дюркгайма та його школи, а також нове прочитання міфів Кл. Леві-Стросом. Такий широкий спектр складових нового напрямку призвів до цікавих результатів: зверненню до аналізу питань співвідношення міфологічного сприйняття світу стародавніми греками з їх мисленням, прояву раніше невідомих імпліцитних категорій грецької ментальності, пошуку зв'язку світогляду греків з широким спектром різних поведінкових аспектів та форм людської діяльності (тут особливо увагу було приділено розробці проблем грецького жертвоприношення, дослідженню шлюбних стосунків, обрядів переходу з одного вікового статусу в інший і сприйняттю смерті).

Так, Ж. П. Вернан і М. Детьєн подивилися під новим кутом зору на таку властивість грецького розуму, як *metis*, що відігравала надзвичайно суттєву роль і в їх практичному житті [3]. Було проведено дослідження словника, аналіз живучості та стабільності поля означеного цим словом, під яким малося на увазі склад розуму стародавніх греків, придатного до широкого спектру діяльності (виготовлення пасток та риболовних сіток, ремесло скульптора, ткача, столяра, мореплавця, особливос-

ті політичного чуття, досвідчений погляд лікаря, підступний характер Одиссея, створення таємниці та загадок, риторика софістів). *Metis*, як вона уявляється авторами, завжди пов'язана тільки з практикою, ніколи не виражена відкрито, експліцитно (тим більше на теоретичному рівні), вона багатозначна та полівалентна як у своїх об'єктах, так і у своїх проявах.

У рамках дослідження цього поняття Ж. П. Вернаном було зроблено цікавий аналіз даних міфології про союз Зевса з титанідою *Метідой*, який він трактував як перемогу над *metis* титанів, батьковбивство та батьківську владу (союз з *Метідой* відбивав стародавню *metis*, був використаний для боротьби Зевса з Кроносом, захоплення влади та скинення старого порядку; проковтнувши *Метиду*, Зевс начебто увібрав у себе всю *metis* світу і забезпечив стабільність і непорушність свого суверенітету).

М. Детьєн у праці "Сади Адоніса" [4] проаналізував ряд грецьких ритуалів та міфів, які включали згадку чи використання прянощів, і на їх підставі розширив (а в деяких моментах навіть спростував) уявлення про Адоніса, яке йде від Дж. Дж. Фрезера, як про бога помираючої-воскресаючої природи і включив його у принципово інший код, який також тісно пов'язаний з рослинами, але вже з ароматичними властивостями. Це трактування вміщує сюжет, який розглядається у сфері сексуальних (а в соціальному плані — шлюбних та позашлюбних) відносин: переведена в інший код одористична опозиція перетворюється в опозицію гіперпотенції (на початку)/імпотенції (в кінці). У розумінні М. Детьєна Адоніс виступає в якості "невдалого медіатора": замість того, щоб стати учасником плідного союзу смертного та богині (земного — небесного, верху — низу), він стає жертвою свого надлишкового еротизму, який є в очах греків перешкодою у виконанні сакральних шлюбних обов'язків [5]. Це дослідження, опубліковане у 1972 р., стало поворотним пунктом та відправною точкою для багатьох наступних праць Паризької школи, оскільки в ньому М. Детьєн уперше ввів у обіг цілу систему властивих стародавнім грекам кодів, як засобів вираження категоріальних понять, що пронизують наскрізь їх міфологічний-космос (аліментарні, сексуальні, сільськогосподарські, шлюбні коди, закодовану інтерпретацію грецького жертвоприношення), розглядаючи їх як цільні гомологічні ряди відповідно до певного віку життя та суспільних груп. Слід відмітити, що Ж. П. Вернана і М. Детьєна також інколи називають представниками "гуманітарної філології" [6].

Уявлення греків про належні шлюбні стосунки, сексуальна сторона яких сильно приглушена, М. Детьєн досліджував і за міфологічними оповіданнями, в яких згадуються бджоли та мед. Аналі-

зуючи міф про медового Орфея [7] на підставі уявлень багатьох стародавніх народів, які асоціювали бджіл із сексуальною чистотою та невинністю (пор. "медовий місяць"), дослідник поєднає сексуальну провину Аристея (переслідування дружини Орфея) та втрату ним своїх бджіл.

До заслуг Ж. П. Вернана, у свою чергу, слід віднести ретельне вивчення грецької міфології з точки зору розкриття структури давньогрецького пантеону. Дослідник розглядає її як ментальну категорію, яка відбила як соціальну практику, так і існуючі політичні інститути. До Ж. П. Вернана основним методом дослідження грецького пантеону було вилучення будь-якого божества і зведення його чи його нащадків до їх витоків (природним явищам, ритуалам, географічним та історичним фактам, обставинам, явищам, колективному несвідомому чи будь-чому ще залежно від того наукового напрямку, до якого належав дослідник), який нагадує етимологічний аналіз. Проте так само, як етимологія вимагає додаткового дослідження взаємозв'язку слів у мові певного історичного часу, так, доводить Ж. П. Вернан, жоден з богів грецького пантеону не може бути певним чином зрозумілий окремо від інших. Тому слід розширити ракурс сприйняття матеріалу і аналізувати не тільки окремих богів, але й взаємовідносини між ними [8].

Сам Вернан продемонстрував можливість цього підходу при порівняльному аналізі таких грецьких божеств, як Гермес і Гестія [9]. У Павсанія згадується, що в основі статуї Зевса в Олімпії, створеної Фідієм, збереглися зображення дванадцяти головних грецьких богів, які згруповані попарно, до того ж Гестія виступає там у парі з Гермесом (Paus. V. 11.8). Ж. П. Вернан вважає, що в цьому на перший погляд незвичному зіставленні відбилося уявлення греків про оточуючий їх простір, в якому Гестія уособлювала домівку, фіксовану точку, центр, навколо якого організується людське існування всередині ойкоса, а Гермес — це божество, яке діяло в контексті змін, переходів, руху, поєднання протилежних структур та станів, їх полярність мала паралель і у звичайному житті: стосунки Гестії та Гермеса начебто висвітлювали різні рольові функції чоловіка і жінки у грецькій сім'ї (жінка залишалась удома біля вогнища, а чоловік постійно залишав домівку, вступаючи у різноманітні щодо цієї домівки відносини).

На думку французького дослідника, образи Гермеса і Гестії викривлюються при ізольованому вивченні їх семантики: тільки тоді, коли кожний з них зіставлений один з одним і в якості стійкої опори протиставлений іншим елементам "системи" [10], семантика цих божеств стає ясною і зрозумілою. Цікаво, що тут Вернан на конкретному прикладі демонструє відмінність давньогрецького сприйняття простору від сучасного: те, що для нас (у

своєму співвідношенні зовнішнього та внутрішнього) є абстрактною категорією, греками усвідомлювалось як фундамент божественної діяльності Гермеса і Гестії [11].

У подібному ж ключі М. Детьєн досліджує згадуваний у ряді міфів атрибут Афіни — "морського півня" [12], звертаючи увагу на змішані, навіть частково перекриваючі одна одну сфери впливу Афіни і Посейдона. Він доходить висновку, що обидва божества були тісно пов'язані з морем, але у Афіни зв'язок з цією стихією виявлявся через навігацію та пошук шляхів у морі, яке постійно змінювалося завдяки маневруванню, а дії Посейдона, навпаки, були спрямовані на підтримку споконвічної стихійності моря (він обмежував гнів хвиль, які сам же "відпускав з прив'язі"). Порівняння інших функціональних сфер дії Афіни і Посейдона (кінні змагання, колісниці, суднобудування тощо) показує, що Афіна скрізь виявляє *metis*, в той час як у Посейдона ця якість відсутня.

Значних успіхів було досягнуто французькими дослідниками й у вивченні особливостей грецького жертвоприношення. На підставі аналізу праць Гесіода Ж. П. Вернан показав, що світобачення архаїчної епохи вмещувало людей між богами та тваринами, характеризуючи їх статус жертвоприношеннями, використанням вогню для готування їжі і для виробництва, інститутом шлюбу і сільськогосподарською роботою [13]. Розбираючи ритуал жертвоприношення, в якому кожного разу у момент розділення жертвовної тварини на частини відтворювалось розділення людей і богів, Ж. П. Вернан доходить висновку, що для розуміння обряду може слугувати харчовий (елементарний) код. Спираючись на елементарні заборони (греки їли м'ясо тільки під час жертвоприношення), ритуал визначав місце людини між диким світом тварин, які поїдають одна одну, та богами, які харчуються нектаром і амброзією, незважаючи на голод, тягар життя та смерть. Двоїста природа людей підкреслювалась у міфології двоїстістю образів Пандори, в якій поєднувалась зовнішність богині із тваринною сутністю, і Прометея, обман якого приніс людям не тільки блага, але й нещастя.

— У праці П. Відаль-Наке "Земля і жертвоприношення в "Одіссеї": з'ясування релігійного і міфологічного змісту" [14] під кутом зору ставлення героїв поеми до жертвоприношення аналізується основна відмінність історичного часу від так званого "золотого століття". Звертаючи увагу на контрастуючі із загально визнаним трибом життя греків (з властивими їм жертвоприношеннями та оброблюванням землі) різноманітні альтернативні моделі поведінки, які спостерігав Одиссей під час мандр, дослідник доходить висновку, що в них імпліцитно відбилась уявлення греків про "золоте століття", яким він вважає доісторичне минуле людей з властиви-

ми йому канібалізмом та людськими жертвоприношеннями.

М. Детьєн проаналізував ставлення жертвоприношення чотирьох грецьких релігійних об'єднань: орфіків, піфагорійців, шанувальників Діоніса та кініків [15]. Якщо перші два сповідували серед іншого вегетаріанство і відкидали полісну систему цінностей та його "канібалічну" активність, тобто боролися з полісом всередині, то прихильники Діоніса та кініки, навпаки, виходячи з політико-релігійної системи поліса, намагалися використати канібалізм для повної руйнації полісної системи.

Певний підсумок вивчення французькими дослідниками грецького жертвоприношення підведений у колективній праці "La cuisine du sacrifice en pays grec" [16], де була наведена значна бібліографія всіх найважливіших праць з цієї проблематики. Це надзвичайно цікаве видання, проте, воно не висвітлює питання повністю, а навпаки, спричинило нові дискусії, в яких взяли участь провідні європейські фахівці з грецької релігії (Ж. П. Верная, Дж. С. Кьорк, В. Буркерт, А. Верснель, А. Генрікс та ін.) [17], які закликали своїх колег продовжувати вивчення цієї теми в її порівняльно-історичному аспекті.

В дослідженні обрядів переходу від одного вікового статусу в інший надзвичайно велика роль П. Відаль-Наке. Зокрема, в праці "Чорний мисливець і виникнення афінської ефебії" [18] на підставі реконструкції маловідомого міфу про Міланфу він зробив спробу відновити ідеологію афінських ефебів у контексті "rite de passage", представив їх в якості протогоплитів і навіть антигоплитів. В іншій праці — "Рецепти для грецького юнацтва" (первісна французька назва "Сире, грецька дитина і варене" прямо асоціюється з Кл. Леві-Стросом) [19], порівнюючи обряди ініціації в Афінах з подібною практикою в інших районах Греції, він зробив важливий висновок про сутнісну єдність цих обрядів, але різної історично застиглої артикуляції фаз. Особливо важливим аргументом для автора виявився розкопаний в Ерітреї на острові Евбея архаїчний некрополь, для якого була характерна кремація дорослих, але не інгумація дітей і підлітків, що начебто ще раз потверджувало той факт, що греки розрізняли поняття сире — варене, природа — культура.

Вивченню релігійного життя грецьких дівчаток, також розглянутого з точки зору обрядовості та поведінки різних вікових груп, присвятив свою працю "Афінська дівчина. Релігія дівчат в Афінах у класичну епоху. Міфи, культури і суспільство" П. Брюле [20]. Залучаючи в якості одного з джерел поховальні написи, Брюле вказує на відмінність зазначених у ньому чеснот дорослих жінок (мудрість) і дівчат (краса), що разом з іншими свідченнями дозволяють йому поділити життя грецьких

жінок на три періоди: дитинство (до заміжжя), власне жіночий вік (дітородіння і здатність до нього), старість. Цей поділ докорінно відрізнявся від більш дрібної градації життя грецьких чоловіків за семиліттями.

Французькі дослідники розробили і такий аспект світобачення стародавніх греків, як їх ставлення до смерті. Ця проблема у стосунку до архаїчної Греції була розглянута у спільно виданому з фахівцями по Ірану, Єгипту, Месопотамії, Індії, Італії та іншим регіонам стародавнього світу збірнику "Смерть і померлі у стародавніх суспільствах" [21]. Звертався до неї Ж. П. Вернан і в праці про жіночу фігуру смерті в античній Греції [22], де він дійшов висновку, що греки мали три божества смерті: одне чоловіче (Танатос) і два жіночих (Горго і Кер). До того ж, якщо чоловіче божество було пов'язане з ідеалом героїчної смерті і символізувало довічне безсмертя (у власному аспекті колективної пам'яті про героя), то жіночі символізували найжахливіший її аспект — перетворення тіла у прах і забуття.

Дослідник звернув увагу також на те, що саме поняття смерті прийшло до греків разом із жінкою (Пандорою) і показав, що любов і смерть сприймалися як дві сторони однієї і тієї ж сили (Танатос і Ерос, сирени, міфи про Персефону, Єлени під Троєю та ін.). Відмову Одиссея від безсмертя, яке йому пропонувала Каліпсо, Вернан мотивує бажанням Одиссея, аби про нього пам'ятали як про героя, і доходить висновку, що для греків гомерівського часу важливо було не відсутність смерті як такої (що було б абсурдним бажанням для смертних), а певна пам'ять про померлого в традиціях живих.

Широта зацікавлень представників Паризької школи надзвичайно велика. Вони аналізують міф з точки зору філології, в семіотичному плані, вивчають іконографію міфологічних персонажів, інтерпретують мотиви грецької міфології за допомогою психоаналізу, їх цікавить співвідношення міфу і епопеї, міфу і трагедії, міфу і історії, пошук витоків грецької релігії на Близькому Сході, на Криті і в Мікенах, серед загальних індоевропейських поглядів [23].

На сьогодні перед фахівцями з грецької релігії стоїть завдання створення фундаментального видання з грецької міфології, яке включало би в себе всі версії і варіанти окремих міфів, їх класифікацію відповідно до джерел та епох. В таке видання мають бути також включені паралельні грецькій міфології відомості з права, соціології, географії, ботаніки, зоології, мінералогії, медицини, давньогрецькі ідіоми, дослідження із семантики [24]. Певним досягненням копіткою праці вчених є чудовий "Словник з міфології, традиційних релігій і античного світу", виданий у Парижі [25], який вже тепер

є незамінним посібником для всіх фахівців з грецької релігії.

Аналіз міфів став на сьогодні для французьких дослідників багато в чому питанням техніки зі своїми правилами, що склалися, та процедурами, своїми методами обговорень варіантів окремих міфів і засобами верифікації. Їх досягнення в галузі методики аналізу грецької міфології активно використовуються в усьому світі, яскравим прикладом чого може бути збірник, який вийшов у 1987р.

1. *Ellinger P.* Vingt ans de recherches sur les mythes dans le domaine de l'antiquite greque // REA.- 1984.— LXXXVI.— P. 22.
2. *Gernet L.* The Antropology of ancient Greece.— Baltimore, 1981.
3. *Detienne M., Vernant J. P.* Les rases de l'intelligence: ia metis des Grecs.— Paris, 1978.
4. *Detienne M.* Les jardins d'Adonis: La mythologie des aromates en Grece.— Paris, 1972.
5. Див.: *Цивьян Т. В.* Исследования по структуре текста.— М., 1987.—С. 289—290.
6. Див.: *Harrison R.* The Ambiguities of Philology // Diacritics — 1986.—Vol. 16,—№2 —P. 14.
7. *Detienne M.* The myth of "Honeyed Orpheus" // Myth, Religion and Society: Structuralist Essays / Ed. by R. L. Gordon.— London etc., 1986.
8. *Vernant J. P.* Mythe et societe en Grece ancienne.— Paris, 1974.
9. *Vernant J. P.* Mythe et pensee chez les Grecs: Etudes de psychologic historique.— Paris, 1985.— P. 155—201.
10. *Durand J. L.* Sacrifice et labour en Grece ancienne: Essai d'antropologie religieuse.— Paris; Rome, 1986.
11. Див. вступ *З. Бакстона* до збірника: "Myth, Religion and Society" —P. 12.
12. *Detienne M., Vernant J. P.* Les rases de L'intelligence.— P.201—214.
13. *Vernant J. P.* Sacrificial and Alimentary Codes in Hesiod Myth of Prometheus // Myth...— P. 57—79; Idem. The Myth of Prometheus in Hesiod // Ibid.— P. 177—194.
14. *Vidal-Naquet P.* Land and Sacrifice in the Odyssey: A Study of Religions and Mythical Meaning // Myth...— P. 80—94.
15. *Detienne M.* Dionysos mis amont.— Paris, 1977.— P. 135—160.
16. *La cuisine du sacrifice en pays grec.*— Paris, 1979.
17. *Le sacrifice dans l'antiquite // Entretiens sur l'antiquite classique.*— Geneve, 1981.—T. XXVII.
18. *Vidal-Naquet P.* The Black Hunter and the Origin of the Athenian Ephebia // Myth...— P. 147—162; *Le chasseur noir: Formes de pensee et formes de societe dans le monde grec* — Paris, 1981.
19. *Vidal-Naquet P.* Recipes for Greek Adolescence // Myth...— P. 163—185.
20. *Brule P.* La filli d'Athenes: La religion des filles a Athenes a l'epoque classique: Mythes, cultes et societe.— Paris, 1987
21. *La mort, les morts dans les societes anciennes / Ed. by G. Gnoli, J. P. Vernant* — Paris, 1982.
22. *Vernant J. P.* Feminine Figures of Death in Greece // Diacritics — 1986.—Vol. 16 —№2.—P. 54—64.
23. Див.: *Ellinger P.* Op. cit.—P. 23—39.
24. *Ibid.*— P. 12.
25. *Dictionnaire des mythologies et des religions traditionnelles et du monde antique / Ed. by Y. Bonnefoy.*— Paris, 1981.
26. *Interpretation of Greek Mythology / Ed. by J. Bremmer*— London.; Sydney, 1987.

Kuchmenko E. M.

THE FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF STUDY OF ANCIENT GREEK RELIGION

The forcing historiography of the problems of ancient Greek myths and religion as a historical source in this article is analyzed.